

معارف شیعی

و نقش نخستین امامان شیعه^{بعلت}

در تدوین آنها

دکتر سید رضا مؤدب*

چکیده

امام علی، امام حسن، امام حسین و امام سجاد^{علیهم السلام} در قرن نخستین هجری می‌زیستند و از نظر شیعه امامیه، نخستین پیشوایان هدایت پس از رسول خدا^{علیه السلام} هستند. آن‌ها در قرن اول، در تدوین روایات، ثبت و ضبط آن‌ها و گسترش معارف شیعی، نقش مهمی داشتند و هریک در دوران امامت خود، برای گسترش روایات، با وجود همه مخالفت‌ها، هم خود مبادرت به نوشتن روایات از پیشوایان پیش از خود و نشر آن‌ها کردند و هم بر فراهم سازی زمینه‌های نوشتمن و نشر آن‌ها توسط اصحاب خود، تلاش فراوان نمودند تا در آینده معارف شیعی در اختیار دوستداران آن‌ها قرار بگیرند.

کلیدواژه‌ها: روایات، کتابت حدیث، جواز کتابت، مجموعه‌های حدیثی.

مقدمه

اهل بیت عصمت علیه السلام، که از نظر شیعه امامیه از جایگاه بلندی برخوردار بوده و از هرگونه گناه فکری و رفتاری مصون است، نقش مهمی در چگونگی تاریخ تدوین حدیث شیعه دارد. در نخستین مرحله، به بررسی و تحلیل دوران امام علی علیه السلام تا دوران امام سجاد علیه السلام می‌پردازیم که قرن اول هجری را شامل می‌شود.

در قرن اول، چهار امام معصوم شیعیان علیهم السلام در تدوین حدیث و گسترش معارف شیعی، دوران پررنجی را پشت سر گذاشته‌اند؛ زیرا از یک سو، حکومت جز مدت کوتاهی در اختیار امام علی علیه السلام نبود و از سوی دیگر، حاکمان وقت، بخصوص حاکمان پیش از حضرت علی علیه السلام نه تنها به تدوین حدیث معتقد نبودند، بلکه در مواردی به شدت با نشر، نقل و کتابت آن مخالفت می‌ورزیدند. بدین روی، امام علی علیه السلام کمتر توانست فرصت‌های خود را برای نشر و تدوین حدیث صرف کند؛ زیرا آن حضرت در حکومت خود، با چندین نبرد وقتگیر روبرو شد و امام حسن و امام حسین علیهم السلام نیز با وجود مخالفت‌های جدی حکومت با ایشان، درگیر مبارزات سیاسی بودند، گرچه در دوران امام سجاد علیه السلام فرصت‌های بیشتری برای تدوین و نشر حدیث فراهم شد و چهره علمی و فقهی امام سجاد علیه السلام بیشتر نمایان گردید.

دوران امام علی علیه السلام

حضرت علی علیه السلام، که پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم قریب سی سال، امامت شیعیان را بر عهده داشت، خود گنجینه دانش الهی بود که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم درباره‌اش فرمود: «انا مدینة العلم و على باهها؟ من شهر علمم و على راه ورود به آن شهر است. (مجلی، ۱۴۰۳، ق. ۱۰، ج. ۱۰، ص. ۱۲۰) ایشان بزرگ‌ترین مفسّر قرآن پس از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم شمرده می‌شود و لقب «صدرالمفسّرین» شایسته ایشان است و

پیامبر ﷺ در این باره فرموده: «علیٰ مع القرآن و القرآن مع علیٰ»؛ علیٰ با قرآن است و قرآن نیز با علیٰ. (هندي، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۲۰۲) بدین سان، او محور و مصدر حدیث بود و هر آنچه می‌گفت و عمل می‌کرد، سنت دین شمرده می‌شد. از این رو، حضرت علیٰ به گسترش و نشر و کتابت حدیث، به ویژه حدیث نبوی، اهمیت می‌داد. نقش آن حضرت را در مورد حدیث در دو مرحله بیان می‌کنیم:

الف. روایات؛ کتابت و تدوین

از حضرت علیٰ احادیث روایت شده‌اند که حکایت از اهمیت نوشتن حدیث و معارف شیعی و در مواردی، دستور برکتابت و چگونگی تدوین آن‌ها دارند؛ از جمله:

- «قَيِّدُوا الْعِلْمَ، قَيِّدُوا الْعِلْمَ»؛ علم و دانش را [که از ما فراگرفته‌اید] ضبط و حفظ کنید. (حسینی جلالی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۴۴)

- «قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ»، دانش را با نوشتن حفظ کنید. (همان، ص ۹۰ همان، ص ۱۴۴)

- «أَلْقِ دَوَائِكَ وَ أَطْلِ جَلْفَةً قَلِيمَكَ وَ فَرْجَ بَيْنَ السَّطُورِ وَ قَرْمَطَ بَيْنَ الْحَرْوَفِ فَإِنْ ذَلِكَ أَجْدُرُ بِصَبَاحَةِ الْخَطِّ»؛ حضرت علیٰ به نویسنده خود، عبیدالله بن ابی رافع، فرمود: دوامت را لیقه بگذار و از جای تراش تا نوک آن را دراز ساز و میان سطرها را گشاده بگیر و حرف‌ها را نزدیک هم آر، که چنین کاری موجب زیبایی خط می‌گردد. (فbus الاسلام، بی‌نام، حکمت ۳۰۷)

با تأمل در روایات مذکور، ضرورت نوشتن احادیث معلوم می‌شود، بخصوص که در دور روایت نخست، عبارت «قَيِّدُوا الْعِلْمَ» آمده و مقصود از «تَقْيِيدُ عِلْمٍ» کتابت دانش و مراد از «علم» علوم شیعی و الهی است که از پیشوایان علم (معصومان علیهم السلام) صادر شده‌اند. در روایات پایانی هم - با توجه به ملازمات عرفی

- از کلام حضرت علی علیه السلام می‌توان دریافت که ایشان بر نوشتمن معارف شیعی تأکید داشته و به خوب و صحیح نوشتن دستور داده‌اند.

ب. دست نوشته‌های حضرت علی علیه السلام

امام علی علیه السلام علاوه بر دستور به نوشتمن حدیث - که نمونه‌هایی از آن بیان شد - در عمل نیز بر کتابت تدوین و نشر روایات نبوی همت وافر داشتند که بدان‌ها اشاره می‌شود:

۱. کتابی در حدیث: نخستین مجموعه حدیثی که حضرت آن را به املای حضرت رسول اکرم ﷺ فراهم آورد به کتاب علی، صحیفه علی، جامعه و صحیفه الفرانص معروف است. گرچه بخش‌هایی از این مجموعه در زمان پیامبر علیه السلام تدوین شد، ولی نشر آن در دوره حضرت علی علیه السلام آغاز گردید و نزد تمام امامان معصوم علیهم السلام بود.

امام حسن عسکری علیه السلام از آن این گونه یاد می‌کنند: علوم نزد ماست و ما سزاوار آن هستیم و هیچ حادثه‌ای تا قیامت رخ نمی‌دهد، مگر آنکه حکم آن نزد ماست، که به املای پیامبر علیه السلام و دست خط علی علیه السلام ثبت شده است.

(مجلسی، ۱۴۰۳، ق، ج ۴۴، ص ۱۰۰)

کتاب علی علیه السلام به منظور تدوین قانون اسلامی فراهم شد و حضرت رسول علیه السلام با هدف نشر و انتقال آن از حضرت علی علیه السلام به امامان پس از وی، بر ایشان املا می‌کرد. امامان معصوم علیهم السلام نیز ضمن دریافت آن، به وجود آن معترف بودند؛ چنان‌که در روایاتی در این خصوص می‌خوانیم:

الف- بکر بن کرب می‌گوید: خدمت حضرت صادق علیه السلام بودیم که شنیدیم حضرت می‌فرماید: قسم به خدا که ما به مردم احتیاجی نداریم، ولی مردم همواره به ما احتیاج دارند؛ زیرا نزد ما صحیفه‌ای است هفتاد ذراع و به خط امام

علی علیه السلام و به املای پیامبر اکرم علیه السلام. (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۲)

ب- محمد بن مسلم می‌گوید: امام باقر علی علیه السلام فرمود: نزد ما صحیفه‌ای از نوشته‌های امام علی علیه السلام است و او تمامی علم را در آن ثبت کرده؛ از جمله امور مربوط به قضاؤت و فرایض را. (همان، ص ۱۴۳)

در کتاب بصائر الدرجات، روایات فراوانی در خصوص وجود صحیفه یا کتاب علی علیه السلام و به ارث بردن ائمه اطهار علیهم السلام موجود بودن آن نزد آنان در ابواب ذیل یافت می‌شوند: «باب في الأئمة علیهم السلام إنّ عندهم الصحيفة الجامعة التي هي املاة رسول الله علیه السلام و خطٌ على علیهم السلام بيده و سبعون ذراعاً»، «باب في الأئمة علیهم السلام إنّهم أعطوا الجفر والجامعه و مصحف فاطمة»، «باب في الأئمة علیهم السلام وإنّه صارت إليهم كتب رسول الله و أمير المؤمنين» که نمونه‌ای از آن چنین است:

امام صادق علیه السلام فرمود: نوشته‌های متعددی نزد حضرت علی علیه السلام بودند و هنگامی که به سوی عراق کوچ کرد، آن‌ها را نزد امام سلمه به ودیعت نهاد و پس از وفات حضرت، آن‌ها نزد امام حسن علیه السلام بودند و پس از وفات امام حسن علیه السلام، نزد امام حسین علیه السلام. (همان، ص ۱۶۲)

در گزارش دیگری از محمد بن مسلم روایت شده که صحیفه فرائض و یا همان کتاب علی علیه السلام را امام باقر علیه السلام بر او قرائت کرده است. (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۷، ص ۹۸)

کتاب علی یا همان جامعه نه تنها نزد امامان معصوم علیهم السلام بوده، بلکه در مواردی اصحاب ایشان نیز آن را دیده‌اند.

عذافر صیرفى، یکی از اصحاب امام باقر علیه السلام، می‌گوید: «كثُرَ مَعَ الْحَكْمَ بْنَ عَتَيْبَةِ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ فَجَعَلَ يَسَالَةً وَكَانَ أَبُو جَعْفَرٍ علِيَّهِ السَّلَامُ لَهُ مَكْرُمًا فَاخْتَلَفَا فِي شَيْءٍ، فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ: يَا بُنْيَّا! قُمْ، فَأَخْرَجَ كِتَابًا مَدْرُوجًا عَظِيمًا وَ فَتَحَهُ وَ جَعَلَ يَسَالَةً حَتَّى أَخْرَجَ الْمَسَالَةَ، فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ: هَذَا خَطٌّ عَلِيَّهِ السَّلَامُ وَ امْلَأْهُ رَسُولُ اللهِ علِيَّهِ السَّلَامُ، وَ اقْبَلَ عَلَى الْحَكْمَ وَ قَالَ: يَا أَبا حَمَدٍ! إِذْهَبْ أَنْتَ وَ سَلَمَةً وَ أَبُو الْمَقْدَامَ حِيثُ شِئْتُ يَبْيَنَا وَ شَمَالًا فَوَاللهِ لَا تَجْدُونَ

العلم أوثق منه عند قوم كان ينزل عليهم جبريل؛ من با حکم بن عتبة نزد امام باقر علیه السلام بودیم. او از امام باقر علیه السلام پرسش می‌کرد و امام نیز او را تکریم می‌نمود و به پرسش‌های او پاسخ می‌داد تا آنجاکه حکم در خصوص پرسشی قانع نمی‌شد. در آن هنگام حضرت امام باقر علیه السلام، به فرزندش خطاب کرد: که فرزندم! برخیز و کتاب علی علیه السلام را بیاور. فرزند امام باقر علیه السلام نیز برخاست و کتاب علی علیه السلام را آورد که بسیار بزرگ بود. امام باقر علیه السلام مسئله مورد پرسش را در کتاب علی علیه السلام پیدا نموده بود و به حکم بن عتبه نشان داد و فرمود: این خط علی علیه السلام و املای رسول خداست. سپس خطاب به اطرافیان فرمود: به هر سو که می‌خواهید بروید، ولی بدانید علوم و معارفی از این بهتر در هیچ جای پیدا نمی‌کنید. (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۶۰) دیگر امامان نیز بارها به کتاب علی علیه السلام استشهاد کرده‌اند. این کتاب بین مسلمانان و اهل حدیث مشهور بود. کتاب مزبور در بردارنده مطالب اعتقادی، اخلاقی و فقهی بود و خبر وجود آن در مصادر روایی فراوانی مانند کافی، الامالی شیخ طوسی و بحار الانوار آمده. به نمونه‌هایی از آن در ابواب گوناگون اشاره می‌شود:

– «عن سليمان بن خالد عن أبي عبد الله في كتاب علی علیه السلام: إِنْ نَبِيًّا مِّنَ الْأَنْبِيَاءَ شَكَا إِلَى رَبِّهِ فَقَالَ: يَا رَبِّ! كَيْفَ أَقْضِي فِيمَا لَمْ أَرْقِمْ أَشْهُدُ؟ قَالَ: فَاوْحِنَ اللَّهُ إِلَيْهِ: أَحْكَمَ بِيَنْهُمْ بِكَتَابِي»، سليمان بن خالد از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: در کتاب علی علیه السلام چنین آمده است که یکی از انبیا به خدا شکایت کرد: که پروردگار! چگونه من در مواردی که امری دیده نشده و بشارتی بر آن نیست، قضاوت کنم؟ بر او وحی نازل شد که بر اساس کتاب من حکم کن. (عاملي، ۱۳۹۱ق، ج ۱۸، ص ۱۶۷)

– «عن ابی جعفر علیه السلام قال: وَجَدْنَا فِي الْكِتَابِ علی علیه السلام: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ وَهُوَ عَلَىٰ مِنْبَرٍ: وَالَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ؛ مَا أَعْطَى مُؤْمِنٌ قُطُّ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالآخِرَةِ إِلَّا مُحْسِنٌ ظَنَّهُ بِاللَّهِ وَرَجَائِهِ لَهُ»؛ امام محمد باقر علیه السلام می‌فرماید: ما در کتاب علی علیه السلام یافیم

که پیامبر ﷺ در حالی که بر منبر بود فرمود: قسم به خدا، به هیچ مؤمنی خیر دنیا و آخرت داده نشده است، مگر به خاطر حسن ظنیش و امیدش به خدا.

(کلبی، ۱۳۸۸ق، ج ۲، ص ۷۱)

- «عن ابی جعفر فی کتاب علی علیه السلام: ثلاث خصایل لایمود صاحبین ابدأ حقیقتی و باهـنـ: البـغـی و قـطـیـعـةـ الرـحـمـ و الـیـمـینـ الـکـاذـبـةـ»؛ امام باقر علیه السلام فرمود: در کتاب علی علیه السلام آمده است: سه خصلت است که عذاب آن در دنیا شامل حال صاحبیش می‌شود: ستم، قطع رحم و سوگند دروغ. (همان، ص ۳۴۷)

- «عن محمد بن مسلم عن ابی جعفر علیه السلام قال: فی کتاب علی علیه السلام: إِنَّ الْوَلَدَ لَا يَأْخُذُ مِنْ مَالِ وَالِدِهِ»؛ امام باقر علیه السلام می‌فرماید: در کتاب علی علیه السلام آمده است که فرزند مجاز نیست از اموال پدرش بدون اجازه بردارد. (شیخ صدق، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۴۵۲)

- «عن اسحاق بن عمار عن ابی عبدالله علیه السلام أنه قال: فی کتاب علی علیه السلام: صُمُّ لرؤيـتهـ و أـفـطـرـ لـرؤـيـتهـ...»؛ امام صادق علیه السلام فرمودند: در کتاب علی علیه السلام آمده است که روزه در آغاز ماه رمضان و افطار در پایان ماه، بر اساس رؤیت هلال ماه است. (شیخ طوسی،

۱۴۱۷ق، ج ۴، ص ۶۵۱)

روایات مذکور حکایت از گستردنگی و تنوع معارف شیعی در کتاب علی علیه السلام دارند که در بیشتر ابواب فقهی، نمونه‌هایی از آن‌ها ذکر شده‌اند و می‌توان تفصیل آن‌ها را با مراجعه به کتب روایی دریافت.

۲. کتابی در علوم قرآن: از حضرت علی علیه السلام اثر گران‌قدر دیگری در قلمرو مباحث علوم قرآنی به جای مانده که به اصحاب خود املاکرد و به کتاب علوم قرآنی، محکم و متشابه در قرآن از حضرت علی علیه السلام، ناسخ و منسخ از حضرت علی علیه السلام و تفسیر نعمانی معروف است. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۰، ص ۴) علامه بزرگوار آقا بزرگ طهرانی در کتاب التدريیعه نیز از آن به عنوان ناسخ القرآن و منسخه و محکمه و متشابهه یاد کرده است. (طهرانی، ج ۲۴، ص ۸) از کتاب مذکور علمای زیادی یاد

کرده‌اند؛ از جمله:

الف- علامه سید حسن صدر در پیشتری شیعه در مباحث علوم قرآن، از کتاب امام علی علیه السلام در موضوع علوم قرآنی یاد کرده و معتقد است: اولین کسی که علوم قرآن را تقسیم و تنویع نمود، حضرت علی علیه السلام بود. (صدر، ص ۳۱۸)

ب- علامه شرف الدین نیز در این خصوص، ضمن بیان مصحف امام علی علیه السلام، به مباحث علوم قرآنی، که همراه این مصحف بوده، اشاره کرده و معتقد است: حضرت علی علیه السلام پس از ارتحال پیامبر علیه السلام، قرآنی را جمع و گردآوری نمود که مرتب به ترتیب نزول و به همراه عام و خاص، مطلق و مقید، محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ بود. (شرف الدین، ۱۳۹۹ق، ص ۳۰۵)

ج- علامه سید محمد رضا حسینی جلالی هم پس از ذکر مطالبی درباره کتاب علی علیه السلام، نخستین اثر مربوط به حضرت را کتاب فی العلوم القرآن می‌داند و معتقد است: کتابی بوده که در موضوعات علوم و معارف قرآنی شکل گرفته و برخوردار از شصت نوع از انواع معارف قرآنی که ابن عقدۀ از امام صادق علیه السلام روایت نموده، بوده است. (حسینی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۳۷)

۲. نهج البلاغه: بخشی از آثار و معارف شیعی حضرت علی علیه السلام در جایگاه نخستین امام، که علوم الهی را از پیامبر علیه السلام دریافت کرده و آن را برای امامان پس از خود و همچنین مردم زمان خویش نقل نموده، به همت والی سید رضی در کتاب گران‌قدر نهج البلاغه، گردآوری شده است. سید رضی (م ۴۰۶) آن را در سه بخش خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار گردآورده است. البته این مجموعه از حضرت علی علیه السلام در فصاحت و بلاغت، سرآمد دیگر عبارت‌های نقل شده از آن حضرت است.

بدون تردید، خدمت بزرگ سید رضی در نشر بخشی از معارف و علوم شیعی، امام علی علیه السلام را به آنان که کمتر با او آشنا بودند، شناساند. مجموعه نهج البلاغه تنها بخشی از خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات حضرت علی علیه السلام است که در

دوران پنج ساله حکومت خود و پیش از آن بیان کرده و این خود حکایت از اهمیت کتابت و تدوین حدیث دارد، بخصوص نامه‌های آن حضرت، نامه آن حضرت به مالک اشتر، که هنگام تعیین ایشان به ولایت مصر نگاشته شده، از کتابت حدیث به دست حضرت علی^{علیه السلام} خبر می‌دهد.

عبارات و کلمات حضرت علی^{علیه السلام}، که سید رضی در قرن چهارم برخی از آن‌ها را گردآورده و در یک مجموعه منتشر کرد، از همان آغاز صدور، مورد توجه یاران حضرت و ادبیان عرب بود. پیش از تدوین *نهج البلاغه*، در قرن‌های اول تا چهارم هم علمای فرقین عبارت‌های آن حضرت را در مجموعه‌های حدیثی دیگری گردآورده بودند. پس از سید رضی نیز دیگر علما در جهت تکمیل و شرح، اقداماتی سنجیده انجام دادند که آقابزرگ طهرانی در کتاب *الذریعه* ۱۵۰ شرح (طهرانی؛ بی‌تا، ج ۱۴، ص ۱۱۱-۱۶۱؛ ج ۲۴، بی‌تا، ص ۴۱۲) و علامه امینی در کتاب *الغدیر از شرح نام می‌برند*.

۴. دیگر آثار: از حضرت علی^{علیه السلام} آثار دیگری نیز رسیده که ممکن است اثری جدید بوده یا نامی برای آثار قبلی باشد. این آثار نیز بر نوشتمن حدیث و معارف شیعی دلالت دارند؛ مانند:

الف- *كتاب السنن والقضايا والاحكام*: کتاب مذکور شامل قوانینی در موضوع «قضايا» و در بردارنده احکام فقهی در ابواب متعدد است که راویانی مانند ابورافع، عبید ابن ابی رافع و ریبعة بن سمیع و محمد بن قیس بجزی آن را روایت کرده‌اند. (کلینی، ۱۳۸۸، ق، ۳، ص ۵۳۹؛ صدر، بی‌تا، ص ۲۸۳؛ حسینی جلالی؛ ۱۴۱۳، ق، ص ۱۳۸)

ب- *كتاب التعلیقة النحویة*: کتاب یا اثر نحوی است که حضرت برای ابوالاسود دوئلی املاکرده است و سیوطی از آن خبر داده است. (سیوطی، ۱۴۰۶، ق، ج ۱، ص ۱۲) ابن ندیم نیز از این کتاب یاد کرده که در برگیرنده اصول نحو بوده است.

کاتبان حضرت علی علیہ السلام

حضرت امام علی علیہ السلام در دوران امامت خویش - چه پیش از خلافت و چه در دوره خلافت - کاتبانی داشته که وجود آنان نیز بر اهمیت کتابت معارف شیعی در دوران آن حضرت حکایت می‌کند؛ کاتبانی همچون ابورافع (ابن ندیم، ۱۳۶۶ ش، ص ۴۵) حسینی جلالی؛ (۱۴۱۳ ق، ص ۱۲۸ و ۱۴۳)، نویسنده کتاب *السنن والاحکام*، علی بن ابی رافع (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۶) ریبعة بن سَمِيع، محمد بن قیس بجلی - که صاحب کتابی در قضایا بود و آن را بر امام باقر علیہ السلام عرضه کرد و حضرت آن را تأیید نمود - (صدر، ص ۲۸۳) حارث بن عبدالله همدانی (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۷) و اصیغ بن نباته مجاشی - که کتاب قضاوت شگفت انگیزی را از حضرت علی علیہ السلام نقل می‌کند (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۸) حسینی جلالی، (۱۴۱۳ ق، ص ۱۴۰). او صاحب ده‌ها کتاب در تفسیر و مناسک نیز بوده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۲۴۲) راویان و کاتبان دیگری نیز در تاریخ گزارش شده‌اند که تفضیل آن‌ها در مقدمه المعمجم المفهرس لالفاظ بخار الانوار آمده است. (برازش، ۱۳۷۲ ش، ص ۳۱-۳۴)

مصحف فاطمه علیہ السلام

در دوران امام علی علیہ السلام نمی‌توان از صدیقه طاهره حضرت زهرا علیہ السلام دخت گرامی پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم یاد نکرد؛ زیرا ایشان نیز در قلمرو نقل و کتابت حدیث و معارف بلند شیعی، نقش مهمی داشت. مصحف فاطمه، که از آن گاهی با عنوان کتاب فاطمه یاد شده و نگارش آن به دست حضرت علی علیہ السلام بوده، شامل روایاتی از آن حضرت است و امام صادق علیہ السلام نیز به آن استناد کرده. (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۳، ص ۵۰۷) حسینی جلالی، (۱۴۱۳ ق، ص ۷۶)

آقابزرگ طهرانی از آن این گونه تعبیر می‌کند: «من وداع الامامة عند مولينا و امامينا صاحب الزمان (عج) كما روى في عدة احاديث من طرق الائمه علیہ السلام»؛ مصحف

فاطمه از شمار امانت‌های امامت است که نزد مولی و امام ما صاحب الزمان(عج) است، (طهرانی، بی‌نای، ج ۲۱، ص ۱۲۶)

محمد بزرگوار، محمد بن حسن فروخ صفار قمی، صاحب کتاب *بصائر الدرجات*، (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۰) در باب چهارده از جزء سوم با عنوان «بابُ فِي الائِمَّةِ أَتْهُمْ أَعْطُوا الْجَفَرَ وَالْجَامِعَةَ وَمَصْحَفَ فَاطِمَةَ» روایاتی آورده است که حکایت از وجود احادیث فراوانی در مصحف فاطمه دارد؛ مانند روایتی از امام صادق علیه السلام که می‌فرماید: «وَعَنْدَنَا، وَاللهُ مصْحَفُ فَاطِمَةَ مَا فِيهِ آيَةٌ مِنْ كِتَابِ اللهِ وَإِنَّهُ لِأَمْلَأُهُ رَسُولُ اللهِ وَخَطَّهُ عَلَىٰ بِيَدِهِ»؛ مصحف فاطمه -که قسم به خدا نزد ماست- در آن آیات الهی است که به املای پیامبر علیهم السلام و به خط حضرت علیهم السلام تدوین شده. (همان، ص ۱۵۳)

ابوالحسن بابویه قمی هم نقل می‌کند: «كَنْتُ أَنْظُرُ فِي كِتَابِ فَاطِمَةَ فَلِيسَ مِلْكُ يَلْكَ إِلَّا وَهُوَ مَكْتُوبٌ بِاسْمِهِ وَاسْمِ اِبِيهِ»؛ من همواره در کتاب فاطمه نظر می‌کنم و هیچ ملکی نیست، مگر اینکه در آن به اسم و مشخصات آن اشاره شده است. (ابن بابویه قمی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۸۰)

دوران امام حسن علیه السلام

دوران امام حسن علیهم السلام پس از شهادت حضرت علیهم السلام قریب ده سال شامل چهل تا پنجاه هجری است. ایشان نیز همچون پدر، نوشن حديث و معارف و علوم شیعی را امری مهم می‌دانست. برای آن امام، به علت مبارزات سیاسی با معاویه، زمینه تدوین مجموعه‌ای مستقل در حدیث فراهم نشد، اما ایشان حامل و مبین آثار مکتوب پدر، مادر و پیامبر گرامی علیهم السلام بود و بدین روی در تاریخ، درباره ایشان آمده است:

-ابی عمر بن اعلا می‌گوید: از امام حسن علیهم السلام در مورد فردی پرسش شد که

دارای هشتاد سال است؛ آیا حدیث را بنویسد؟ حضرت فرمود: چه نیکو است که چنین زندگی کند. (حسینی جلالی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۴۷، به نقل از: شرف اصحاب الحدیث، ص ۶۹)

- امام مجتبی علیه السلام فرزندان خود و فرزندان برادرش را فراخواند و به آنان فرمود: ای فرزندان من و فرزندان برادرم! شما اکنون کوچک هستید و بهزادی از بزرگان خواهید شد. علوم و معارف شیعی را فراگیرید، و هر یک از شما که توانست آن معارف را روایت کند، سزاوار است آنها را بنویسد. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۵۲؛ هندی، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۲۲۹)

دوران امام حسین علیه السلام

امام حسین علیه السلام، که مدت امامت ایشان قریب یازده سال (۵۰ تا ۶۰ق) بود، بر نوشتن معارف اهل بیت علیه السلام اهتمام داشت؛ زیرا از یک سو، نامه‌های فراوان به قبایل و شیوخ عرب برای همراهی با خود در مبارزه با حکومت ظالمانه یزید می‌نوشت (نجمی، ۱۳۸۱ش، ص ۳۳) که این نشان از ضرورت کتابت حدیث و علوم الهی داشت و از سوی دیگر، در مواردی به نوشتن حدیث سفارش می‌فرمود که این نیز حکایت از اهتمام ایشان بر این امر دارد؛ مانند سخنرانی حضرت در منا در جمع زیادی از بنی هاشم و بیاران خود که فرمود: «فَإِنَّ هَذِهِ الطَّاغِيَةِ قَدْ فَعَلَ بِنَا وَبِشِيعَتِنَا مَا قَدْ رأَيْتُمْ وَعَلِمْتُمْ وَشَهِدْتُمْ وَأَنِّي أُرِيدُ أَنْ أَسَأَكُمْ عَنْ شَيْءٍ فَإِنْ صَدَقْتُ فَصَدَّقْتُ وَإِنْ مَغَوَّا مَقَالِي وَأَكْتُبُوا قَوْلِي»؛ این ستمگر نسبت به ما شیعیان ما رفتاری کرد که شما آن را دیدید و مطلع شدید و من می‌خواهم از شما مطلبی را پرسم، پس اگر راست گفتم، مرا تصدیق کنید... سخن مرا خوب بشنوید و آن را بنویسید. (موسوی، ۱۴۰۷ق، ص ۱۶۵)

امام حسین علیه السلام با عبارت «اکتبوا قولی» نه تنها بر نوشتن حدیث و معارف شیعی خود، بلکه بر وجوب آن تأکید می‌کند. علاوه بر این، می‌دانیم که حدیث

امام، حدیث پیامبر^{علیه السلام} نیز هست و امر برکتابت، نشان از سنت عملی آن‌ها دارد. از این‌رو، امام حسین^{علیه السلام} خود میراث‌دار روابايات و معارف امامان پیش از خود بوده و حامل کتاب علی^{علیه السلام} است که به املای پیامبر^{علیه السلام} و خط حضرت علی^{علیه السلام} بود و آن را به نسل‌های پس از خود تحویل داد.

دوران امام سجاد^{علیه السلام}

در دوران حضرت علی بن الحسین^{علیه السلام}، که مدت امامتش قریب ۳۴ سال طول کشید، در مقایسه با دوران امام حسن^{علیه السلام} و امام حسین^{علیه السلام}، شرایط بهتری فراهم شد و حضرت فرصلت مناسبی به دست آورد تا نوشتن و تدوین حدیث و معارف شیعی را رونقی دیگر بخشد. بدین‌روی، در مدت امامت ایشان، آثار مكتوب گران‌قدرتی به واسطه راویانی نقه‌گزارش شده‌اند.

در شمارش راویان و کاتبان آن حضرت، می‌توان از ابی حمزه ثمالی، سعید بن جبیر، زید بن علی بن الحسین^{علیه السلام}، داود بن یحیی و علیه دختر امام سجاد^{علیه السلام} نام برد که در کتاب‌های رجالی مانند فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی از آنان یاد شده که هریک دارای مكتوباتی از حضرت سجاد^{علیه السلام} هستند. شیخ طوسی اصحاب امام سجاد^{علیه السلام} را ۱۷۶ نفر ذکر می‌کند (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۸۰-۱۰۲) که برخی از آنان نویسنده حدیث حضرت و دارای اثری مخصوص به خود هستند. از آثاری که از امام سجاد^{علیه السلام} گزارش می‌شوند و هریک دلیلی بر اهمیت کتابت و معارف امامت از طرف ایشان هستند، می‌توان موارد ذیل را نام برد:

۱. صحیفه سجادیه

در صدر آثار راویی مكتوب از امام سجاد^{علیه السلام}، اثر گران‌قدر صحیفه سجادیه است که دعاها و مناجات‌های ایشان را دربرگرفته. این کتاب مضامین بلندی دارد و

بیان‌کنندهٔ مفاهیم و حقایق دینی است که حضرت آن‌ها را انشا کرده و سپس امام باقر علیه السلام و زید آن را نوشتند. علمای شیعه همه به وجود آن صحیفه معتبر بوده و از آن با عبارات «اخت القرآن» یاد کرده‌اند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰ ق، ص ۱؛ شیخ طوسی، بی‌تا، ص ۴۸۵)

آقا بزرگ طهرانی، در کتاب آثار و تألیفات شیعه از آن چنین یاد می‌کند: نخستین صحیفه، که سندش منتهی به امام سجاد علیه السلام می‌شود، صحیفه کامله سجادیه است که از آن به عنوان «اخت القرآن» و «انجیل اهل بیت» و «زبور آل محمد» تعبیر شده است. (طهرانی، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۸)

کتاب صحیفه سجادیه پس از قرآن و نهج البلاغه، از گرامی‌ترین کتاب‌ها نزد شیعیان، شامل ۵۴ دعا از امام سجاد علیه السلام بوده که برخوردار از مضامین بلند معارف شیعی در قالب دعاست. این دعاها از ستایش پروردگار شروع می‌شوند و به دعا برای رفع غصه‌ها و غم‌ها پایان می‌پذیرند. این کتاب در سال ۵۶۱ هـ توسط احمد بن شهریار و با سماع ابو منصور محمد بن احمد بن عبد العزیز عکبری نگاشته شده و سند آن تا امام صادق علیه السلام متصل است و در مقدمه آن چنین آمده است: حدیث کرد ما را سید اجل نجم الدین بهاء الشرف ابوالحسن محمد بن حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی علوی حسینی اللہ، گفت: خبرداد ما را شیخ سعید ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار، خزانه‌دار آستان قدس مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام در ماه ربیع الاول سال ۵۱۶ در حالی که صحیفه بر او قرائت می‌شد و من می‌شنیدم، گفت: شنیدم آن را در حالی که عرضه می‌شد بر شیخ راستگوی ابو منصور محمد بن احمد بن عبد العزیز عکبری از ابوالمفضل محمد بن عبد الله ...

صحیفه سجادیه در میان عالمان پیشین شیعه، مورد توجه فراوان بوده است و به تبع آن، عالمان کنونی نیز جایگاه آن را بزرگ می‌دانند؛ زیرا جدای از سند، از

متن بسیار عالی، فضیح و روانی برخوردار بوده و در بردارنده مضمون‌های اخلاقی و عرفانی مهمی از معارف شیعی است که صدور آن را از معصوم علیهم السلام تأیید می‌کند. قابل ذکر است که این کتاب بخشی از دعاها و علوم اهل بیت علیهم السلام رسیده از امام سجاد علیهم السلام است که جمع آوری شده؛ دعاهای دیگری نیز از آن حضرت وارد شده‌اند که میرزا حسین نوری، صاحب کتاب مستدرک الوسائل آن‌ها را گردآورده و از آن‌ها به *الصحیفة السجادیة* *الثانية* و *الثالثة* و *الرابعة* و *الخامسة* تعبیر کرده است. (همان، ص ۱۹۵)

۲. رسالة الحقوق

این کتاب از آثار منسوب به امام سجاد علیهم السلام در مسائل اجتماعی، اخلاقی و مبانی سلوک فردی است. مطالب این اثر از کتاب‌های وسائل الشیعه (عاملی، ۱۳۹۱ق، ج ۱۱، ص ۱۳۱) و تحف العقول (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۰ق، ص ۲۵۵) گردآوری شده و برخی نیز به شرح آن مبادرت کرده‌اند؛ علامه سید حسن بن علی الحسینی القبانی در شرح رسالة الحقوق. (حسینی جلالی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۵۱)

۳. مناسک الحج

از دیگر آثار امام سجاد علیهم السلام، که به چاپ هم رسیده، مناسک الحج است که در قلمرو احکام شرعی حج در سی باب تدوین شده است. به نظر می‌رسد این اثر به املاک امام سجاد علیهم السلام و خط امام محمد باقر علیهم السلام نگارش یافته و به نسل‌های بعد نیز رسیده است. نسخه تصحیح شده آن را سید محمد بن حسین الجلال در بغداد به چاپ رسانیده است.

از امام سجاد علیهم السلام آثار دیگری نیز رسیده است؛ مانند صحیفة الزهد، الجامع فی الفقه از ابو حمزه ثمالی و کتاب حدیثه که در کتاب‌های رجالی به نام راویان آن‌ها

گزارش شده است. (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۱۱۶، ۱۵۷؛ کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۸، ص ۱۷؛ شریف فرشی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۲۱۹)

امام سجاد علیه السلام با توجه به فرصت بیشتر در مقایسه با دوران امام حسن و امام حسین علیهم السلام و فراهم شدن زمینه‌های تدوین و نشر، روایات و مکتوبات بیشتری از معارف الهی به نسل پس از خود منتقل کردند. علامه محمد باقر مجلسی در روایتی آورده است که امام سجاد علیه السلام هنگام وفات، صندوق بزرگی نزد امام محمد باقر علیه السلام به ودیعت نهاد و آن صندوق حامل آثار مکتوب آن حضرت بود: امام جعفر صادق علیه السلام می‌فرماید: هنگامی که زمان فوت امام سجاد علیه السلام فرا رسید، دستور دادند تا صندوق بزرگی، که چندین نفر آن را حمل می‌کردند و پر از کتاب و وداعی بود، نزد آن حضرت آوردند و به امام محمد باقر علیه السلام سفارش‌های لازم را در مورد نگهداری آنها فرمودند. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶، ص ۲۱۲)

نتیجه

امامان شیعه علیهم السلام، بر تدوین روایات، پس از رسول الله علیه السلام اهتمام فراوان داشته و هریک به اقتضای ویژگی‌های زمان خود زمینه‌های تدوین و نشر روایات و معارف شیعی را فراهم آورده‌اند و این حرکت سبب گسترش علوم اهل‌بیت گردیده است.

منابع

١. ابن شهر آشوب، محمد بن علی مازندرانی، *معالم العلماء*، ١٣٨٠ق، تحقیق سید محمد صادق بحرالعلوم، نجف، المطبعة الحیدریة.
٢. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، *فهرست ابن ندیم*، ١٣٦١ش، تهران، امیر کبیر.
٣. برازش، علی رضا، *المعجم المفہرس للفاظ احادیث بحار الانوار*، ١٣٧٢ش، تهران، مؤسسه الطباعة و النشر وزارة الثقافة والارشاد الاسلامی.
٤. حرانی، حسن بن علی شعبه، *تحف العقول*، ١٤٠٠ق، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیه.
٥. حسینی جلالی، سید محمد رضا، *تدوین السنۃ الشریفۃ*، ١٤١٣ق، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
٦. خطیب بغدادی، احمد بن علی؛ *تقویید العلم*، ١٩٧٤م، حققه و علّقه یوسف العشن، بیروت، دار احیاء السنۃ النبویة، ط٢.
٧. سیوطی، جلال الدین، *الاشیاء و النظایر*، ١٤٠٦ق، تحقیق عبدالعال سالم مکرم، بیروت، مؤسسه الرساله.
٨. شرف الدین، سید عبدالحسین، *المراجعات*، ١٣٩٩ق، مصر، مؤسسه النجاح.
٩. شریف قربی، باقر، *حیاة الامام زین العابدین علیه السلام*، ١٤٢١ق، بیروت، دارالکتب العلمیه.
١٠. صدر، سید حسن، *تأسیس الشیعه لعلوم الاسلام*، بی تا، بی جا، اعلمی.
١١. صدق، من لا يحضره الفقيه، ١٤٠٥ق، بیروت، دار اضواء.
١٢. صفار، محمد بن حسن، *بصائر الدرجات*، ١٤٠٤ق، قم، مشورات المکتبة المرعشی.
١٣. طهرانی آقا بزرگ، *الذریعة الى تصنیف الشیعه*، بی تا، بیروت، اضواء.
١٤. طوسی، محمد بن حسن، *تهذیب الاحکام فی شرح المقتعه*، ١٤١٧ق، بی جا، صدق.
١٥. فیض الاسلام، *شرح نهج البلاغه*، بی تا، بی جا، بی تا.
١٦. قمی، ابن بابویه، *الامامة والتبصرة من العیرة*، ١٤٠٧ق، تحقیق السید محمد رضا حسینی، بیروت، مؤسسه آل البيت.
١٧. کلینی، محمد بن یعقوب: *الکافی*، ١٣٨٨ق، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، دار الكتاب الاسلامیه.
١٨. مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار الجامعه للدرر الاخبار الانتمة الاطهار*، ١٤٠٣ق، بیروت، مؤسسه الرفاه.
١٩. موسوی، علاء الدین، سلیمان بن قیس، ١٤٠٧ق، تهران، مؤسسه البیثه.
٢٠. نجاشی، رجال النجاشی، ١٤٠٧ق، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
٢١. نجمی، محمد صادق، *سخنان حسین بن علی از مدینه تا کربلا*، ١٣٨١ش، قم، بوستان کتاب.
٢٢. هندی، حسام الدین، *کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال*، ١٤٠٥ق، بیروت، مؤسسه الرساله.

